

ISSN 2307–7778

Періодичне видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
Тернопільського національного
педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка

Серія:

ІСТОРІЯ

Випуск 1

Частина 3

ТЕРНОПІЛЬ

2016

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. – Вип. 1. – Ч. 3. – 167 с.

Друкується згідно з рішенням Вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка від 24 травня 2016 р. (протокол № 10).

Головний редактор

Іван Зуляк

- доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Микола Алексієвець

- доктор історичних наук, професор

Леся Алексієвець

- доктор історичних наук, професор

Микола Бармак

- доктор історичних наук, професор

Лев Баженов

- доктор історичних наук, професор

Елла Бистрицька

- доктор історичних наук, професор

Владзімеж Бонусяк

- доктор історичних наук, професор (Польща)

Петро Брицький

- доктор історичних наук, професор

Вацлав Вежбенець

- доктор історичних наук, професор (Польща)

Олександр Добржанський

- доктор історичних наук, професор

Степан Качараба

- доктор історичних наук, професор

Андрій Кліш

- кандидат історичних наук, доцент
(заступник головного редактора)

Павло Коріненко

- доктор історичних наук, професор

Микола Литвин

- доктор історичних наук, професор

Карел Марек

- доктор історичних наук, професор (Чехія)

Микола Москалюк

- доктор історичних наук, професор

Ігор Пилипів

- доктор історичних наук, професор

Олексій Сухий

- доктор історичних наук, професор

Сильвестр Чопик

- доктор історичних наук, професор (Польща)

Рецензенти:

Ігор Райківський

- доктор історичних наук, професор

Степан Качараба

- доктор історичних наук, професор

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія затверджено наказом Міністерства освіти і науки України № 747 від 13.07.2015 р. і включено до Переліку наукових фахових видань України.

У збірнику наукових праць історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка та інших вузів України друкуються матеріали оригінальних досліджень, що охоплюють широке коло проблем історії України, української історичної біографістики, всесвітньої історії, джерелознавства й історіографії, історії культури, а також уміщено методологічні проблеми наукових досліджень, рецензії та огляди.

Для науковців, краєзнавців, викладачів, аспірантів та студентів і тих, хто цікавиться історією України та зарубіжних країн.

Збірник включений до міжнародної наукометричної бази РІНЦ (договір № 106–03/2014 від 3 березня 2014 р.). Статті збірника прирівнюються до публікацій у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз відповідно до вимог наказу МОН України від 17 жовтня 2012 р. № 1112 (зі змінами, внесеними наказом МОН України від 03.12.2012 р. № 1380)

*Редакційна колегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.
За зміст публікацій, достовірність фактів, цитат тощо відповідальність несуть автори.*

© Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2016

УДК 821.133.1:82 – 31.001**Оксана Драч, Анастасія Шаматова****КОНЦЕПТ «НОВОЇ ЖІНКИ» В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ О.КОЛЛОНТАЙ**

У контексті постмодерністських підходів сучасної гуманітаристики проаналізовано формування концепту «нова жінка» в європейській літературі модерної доби. Основну увагу звернуто на з'ясування сутності поняття у імперському російському та більшовицькому дискурсах в інтерпретації О. Коллонтай, що стало визначальним для трансформацій соціальних ролей у радянському суспільстві.

Ключові слова: «нова жінка», гендер, фемінізм, О. Коллонтай, радянське суспільство.

У сучасному світі остаточно подолані усталені в попередні епохи стереотипи масової свідомості щодо другорядності місця жінки в соціумі, винятково статевого розподілу ролей та обов'язків у родині, товаристві та державі. Гендерна рівність разом із підвищення статусу жінки стали незаперечним фактом, з яким змушені рахуватися політики, урядовці, соціологи та науково-педагогічний загал. Витоки цього процесу сягають доби Нового часу, характерною рисою якого стала емансипація жіноцтва.

Одвічна важливість природної місії жінки в сучасній Україні істотно поглиблюється та доповнюється її вагомою громадською значущістю і поліфункціональністю в умовах соціально-економічних трансформацій, розбудови засад громадянського суспільства. Нині завданням науковців стає переосмислення історичного досвіду формування нового образу жінки модерного часу задля пошуку прийняттого на нинішньому етапі концепту розподілу та співвідношення соціальних ролей обох статей на всіх рівнях.

Розвиток сучасної історичної науки позначений суттєвою активізацією інтересу до вивчення жіночих соціальних практик і повсякденного досвіду різних епох. Свідченням цього є не лише численні наукові розвідки у провідних часописах, а й поява антологій жіночих текстів, навчальних посібників, хрестоматій та ґрунтовних монографічних досліджень (Д. Андросова-Байда, В. Борисенко, Л. Буряк, О. Драч, О. Кісь, К. Кобченко, Т. Орлова [1–8]. Постійну зацікавленість темою жінки в добу модерного часу демонструють дисертанти [9–12]. Посилення уваги до фемінологічної проблематики у вітчизняній історіографії виявляється і на інституціональному рівні, а саме в діяльності Української асоціації дослідників жіночої історії [13].

На пострадянському просторі суттєвими здобутками у вивченні жіночої освіти вирізняється російська історіографія. У контексті історії російського фемінізму вивчає дії жіночого руху зі І. Юкіна [14–17]. Політичним аспектам проблематики жіночого руху приділяє увагу С. Айвазова [18].

Проблеми емансипації і політизації жіноцтва розглядали також зарубіжні дослідники. У західній історіографії дослідження з теми скеровувалися на вивчення політичного аспекту жіночих рухів [19–21]. Важливою стала поява більш доступних історикам на пострадянському просторі перекладних видань західних авторів, зокрема Р. Стайса, Б. Пієтров-Еннкер, К. Еконен [22–24].

Метою даної статті є висвітлення концепту «нової жінки» у працях видатної діячки міжнародного революційного і жіночого руху Олександри Михайлівни Коллонтай (1872–1952 рр.).

У європейській культурі формування поняття «нова жінка» зумовлено появою нового типу жіночої поведінки, що виявлявся в соціальних практиках та іміджевих репрезентаціях, до осмислення якого звернулися літератори другої половини XIX – початку XX ст. Водночас категорія «нової жінки» тісно пов'язана з жіночим рухом, який суттєво активізується в добу модерного часу.

На думку дослідників, «нова жінка» в художній літературі була не (с)тільки репрезентацією існуючого в суспільстві типу жіночої поведінки, а й уявним (бажаним) конструктом [24, с. 52]. У такий спосіб образ «нової жінки» був здатний виконувати функції створення та осмислення альтернативних ролей жінок у суспільстві. По-суті європейська література створювала «поле» для обговорення та конструювання альтернативних можливостей соціальної дійсності.

Поняття «нової жінки» витоками сягає 1860-х рр., зокрема роботи М. Чернишевського «Що робити». Загалом система світогляду «нового покоління» виходила з рішучого заперечення старого світу з його дворянською культурою та панською мораллю: замість ідеалізму – матеріалізм, замість віддалених питань буття – людина і суспільство, замість естетизму та насолоди мистецтвами – заняття точними науками, замість розніженості та презирства до праці – апофеоз праці, замість світських умовностей та компромісів – природність і безпосередність, замість дворянської пихатості та гордовитості – руйнація всіх станових меж та широкий демократизм [25, с. 36]. Прикметно, що у М. Чернишевського одним із нових людей виявляється саме жінка, Віра Павлівна. «Виховний» роман М. Чернишевського «Що робити?» упродовж десятиліть залишався свого роду «біблією прогресу» для молоді Російської імперії. Така

характеристика твору, на нашу думку, не є перебільшенням, оскільки майже всі представники інтелігенції в спогадах про юнацькі роки зазначили, що «читали роман, стоячи на колінах, з благочестям, ніби богослужбні книжки» [26, с. 290].

Вагомий вплив праця М. Чернишевського справив і на весь тогочасний соціум Російської імперії. Автор пояснив значущість здобуття «новою жінкою» вищої освіти як необхідної умови її участі в суспільно корисній діяльності. Висловлені нові ідеї суперечили традиційно-патріархальному становищу жінки в сім'ї та суспільстві, а також сприйняттю рівня її освіченості та сфери зайнятості. Літературний образ «нової людини», запропонований М. Чернишевським, не тільки став виховним зразком для нової генерації, а й утілювався в реальному житті через долі багатьох його наслідувачок. із часом досить типовими на вулицях університетських міст стали постаті молодих дівчат із книжками та зошитами, що зі стурбованим виглядом кудись поспішали [27, с. 9]. Варто наголосити, що саме образ «нової жінки» виявився впливовим для жіночої емансипації.

На межі ХІХ–ХХ ст. образ нової жінки, яка відмовляється від традиційної ролі, був добре відомий європейським читачам. Про нових жінок уже писали Ж. Санд, Г. Ібсен, І. Тургенєв і багато інших авторів. Характеристиками «нової жінки» є самостійність і бунтарство проти усталених рольових стереотипів і очікувань традиційного суспільства щодо жіночої соціальної місії, у тому числі і в сфері відносин між статями. Водночас саме в епоху модернізму в Російській імперії з'являються нові жінки, які вже насправді стають новими «новими жінками» (новими жінками в західному сенсі слова) [24, с. 60]. Визначальним для становлення цього напрямку стала публіцистика О. Коллонтай, зокрема її стаття «Нова жінка» 1913 р. [28].

У статті О. Коллонтай пропонує огляд тогочасної художньої літератури, яка зображає героїню нового типу. Її увагу привертають твори К. Гауптмана, Т. Манна, Г. Мейзель-Хесс, Т. Щепкіної-Куперник та інших. На думку О. Коллонтай, нова героїня суттєво відрізняється від знайомих читачеві традиційних жіночих типів: «чистої» і милої дівчини, роман якої вінчає благополучне заміжжя; від дружини, яка страждає від зради чоловіка або сама винна в адюльтері, від старої дівки, що оплакує невдалу любов своєї юності, або від «жриці кохання», жертви трагічних обставин або власної «порочної» натури. Нова жінка, констатує О. Коллонтай, зонайперше вирізняється тим, що є самостійною і незалежною особистістю, живе загальнолюдськими інтересами і бореться за свої права.

Традиційна жінка, нагадує читачеві О. Коллонтай, не мислима без чоловіка, любові і сім'ї. Упродовж віків у дівчат виховували чесноти, необхідні для виконання ролі коханої, дружини і матері – покірність, м'якість, чуйність, емоційність, вміння «приспосуватися» і поступатися. Саме ці якості дозволяють чоловікові маніпулювати жінкою, використовувати її підтримку для досягнення своїх особистих цілей, захопити і зміцнити свою першість у житті.

Нова жінка, на думку О. Коллонтай, відмовляється від другорядної ролі в суспільстві, вона прагне бути повноцінною і повноправною особистістю. Задля цього жінці потрібно виховати в собі якості, які зазвичай асоціювалися з чоловічим характером, а саме: по-перше, навчитися перемагати власні емоції і виробити внутрішню самодисципліну, оскільки, щоб вибороти свої права, жінці необхідно докладати більше зусиль до самовиховання, ніж чоловікові [28, с. 176]. По-друге, вимагаючи поваги щодо свободи почуттів для себе, нова жінка має навчитися допускати цю свободу для другого. На думку О. Коллонтай, у реаліях це виявляється у повазі жінки до своєї суперниці. «Ревниву самку» має заступити / перемогти «жінка-особистість» [28, с. 178].

По-третє, характерним для нової жінки є підвищена вимогливість до чоловіка, що кореспондувалася з уважним ставленням до жіночої особистості та її духовності. Вона може пробачити чимало, проте за жодних умов зневагу до свого духовного «я». По-четверте, нова жінка є самодостатньою особистістю: «її інтереси розширюються за межі родини, дому, любові». Водночас цих складових у її житті не зменшують загальнолюдської цінності жінки. По-п'яте, нова жінка має навчитися відносити любовні переживання на другий план у своєму житті. Для модерної жінки кохання вже не становить зміст її життя. По-шосте, нова жінка виступає проти «подвійної моралі» у відносинах між статями [28, с. 180]. Вона не приховує своєї сексуальності і не боїться у взаєминах з чоловіком проявити себе не тільки як особистість, а й як представниця своєї статі. Таким чином, О. Коллонтай наполягала на необхідності ґрунтовно переоцінити традиційні відносини між статями у сфері особистого спілкування, поведінкових норм, за якою культурна традиція міцно закріпила підпорядковану роль.

Героїня художніх творів О. Коллонтай – це молода самостійна працююча жінка, інтелектуально розвинена й активна учасниця політичного, громадського життя, соціально-економічної діяльності. Заперечуючи вікторіанські і романтичні образи жіночої тендітності і норми сімейного життя середнього класу, О. Коллонтай шукала нові визначення для фемінності і моральних стандартів. Саме вона стала ініціатором дискусії щодо «заплутаного вузлу

персональних відносин», «загадки любові», «сексуальної кризи», «сексуальної драми». У контексті публіцистичних дискусій О. Коллонтай запроваджено нову термінологію для диференціації психологічних аспектів статевої відносин: «безкрилий ерос» (секс без любові), «крилатий ерос» (секс, багатий емоціями) [29, р. 229]. Отже, жіночий рух формував власні поняття статі і гендеру, які не могли пройти непоміченими в емансипаційному дискурсі, і навпаки.

Новим етапом звернення О. Коллонтай до ідеї «нової жінки» став постреволюційний період. В умовах революційної ломки «старого буржуазного світу» вона у своїх творах переосмислює необхідність відповідних змін і відносин між статями. Нова жінка зайнята не тільки в суспільному виробництві, бере участь у політичній діяльності, але і по-новому вибудовує свої сексуальні і сімейні відносини. У збірнику «Любов бджіл трудових» (1923) Коллонтай критикує «брутальний індивідуалізм» у взаєминах, за якого одні члени сім'ї (чоловіки) використовують других (жінок) для отримання духовних і фізичних задоволень, не звертаючи уваги на їхні потреби і бажання. Автор наполягає, що індивідуалістична поведінка повинна бути замінена «життєвою настановою, за якою до людини слід ставитися з великою повагою» [29, р. 241]. Літературною ілюстрацією поглядів О. Коллонтай на сексуальність, а також які відносини між статями мають стати нормативними у новому суспільстві, став твір «Любов трьох поколінь» (1923), де третє покоління – це молоде постреволюційне покоління [30].

Суть її проекту жіночого звільнення, на думку дослідниці В. Успенської, полягав у тому, щоб у ситуації революційної ломки буржуазного ладу за безпосередньої участі самих жінок позбутися одним махом тих структур, які підтримували «статеву» нерівність [30, с. 38]. Скерувати революційний порив жіночих мас на звільнення від патріархальних структур і норм суспільства – буржуазної родини, моралі, прихильності жінки до чоловіка і до сім'ї.

Водночас О. Коллонтай дійшла висновку, що зміни соціальної структури суспільства не вплинули на відносини між чоловіком і жінкою. Стримуючим чинником вона вважала культурні уявлення суспільства. На її думку, культурна революція для жінок не має обмежуватися лише подоланням неписьменності, оскільки пов'язана зі складним процесом трансформації їх уявлень про самих себе, свої права, можливості і власну відповідальність. У такий спосіб О. Коллонтай доповнила теорію культурної революції складовими теорії сексуальної революції і такими новими для марксизму поняттями, як «психологія статі», «статеві мораль». Наполягаючи, що жінці для набуття усієї повноти суспільних прав належить виконати значну роботу над собою, задля чого їй потрібно відмовитися від «типових жіночих якостей» і змінитися за чоловічим зразком. Отже, О. Коллонтай пропонувала революційній державі зробити ставку на жінку як привілейованого партнера при створенні нових форм суспільного життя, нового комуністичного устрою, до чого лідери більшовицької партії не були готові. Вони були схильні розглядати жінок як культурно відсталу і обтяжену забобонами масу [18, с. 70].

Безперечно, в образах героїнь О. Коллонтай, які прагнули знайти особисте щастя в любовних стосунках, відображено досвід самого автора. В «Автобіографії» революціонерка зізнається, що її кохання, як правило, закінчувалося розчаруванням, тому що партнер не міг побороти в собі традиційного чоловічого егоїзму і спромогтися побачити в ній не лише коханку і жінку, а і колегу, товариша, друга. На схилі літ Олександра Михайлівна, осмислюючи свій життєвий шлях, відверто зазначала, що сама була далекою від сконструйованих нею ідеалів нової жінки. «Любов з усіма її розчаруваннями, трагедіями й очікуванням неземного щастя довго відіграла в моєму житті помітну роль. Занадто помітну роль!» [32, р. 7].

Отже, формування образу нової жінки відбувається в європейській літературі і публіцистиці епохи модерну, у тому числі й Російської імперії. У марксистському дискурсі до осмислення проблематики нової жінки звернулася О. Коллонтай, для якої тема жіночої особистості і жіночої автономії стала сутністю її життя. Пов'язана своїм походженням і вихованням зі світом дворянської культури, Олександра Михайлівна наслідує шлях покоління «нових жінок» 60-х рр. XIX ст., які презентували свою нову жіночу ідентичність шляхом демонстративної відмови від усталених норм і цінностей традиційного суспільства.

Полум'яна революціонерка закликала поважати самостійність і гідність жінки; наполягала на вільному виборі нею свого шляху. За О. Коллонтай, нова жінка самостійною і незалежною особистістю, сповідувала загальнолюдські цінності, боролася за свої громадянські права, виступала проти подвійної сексуальної моралі і відмовлялася грати другорядну роль в суспільстві. Ідеал «нової жінки» був сприйнятий у Російській імперії, потім – у СРСР. У 1920-ті рр. образ «нової жінки» О. Коллонтай збагатився ідеєю жінки-лідера в соціалістичному будівництві. В ході розроблення нею концепту нової жінки О. Коллонтай наблизилася до формулювання концепції «гендера», що зумовило активне вивчення її праць у зарубіжній фемінології.

Список використаних джерел

1. Андросова-Байда Д. Феномен жінки-історика 1920-х: механізми творення нової ідентичності / Д. Андросова-Байда // Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. – 2008. – Вип. 19. – С. 23–41.
2. Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / Під ред. Л. Гентош, О. Кісь. – Л.: ВНТЛ-Класика, 2003. – 250 с.
3. Українки в історії / За заг. ред. В. Борисенко. – К.: Либідь, 2004. – 328 с.
4. Буряк Л. Історико-фемінологічні студії в системі Української Академії наук / Л. Буряк // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: міжвід. зб. наук. праць. – К., 2009. – Вип. 10. – С. 24–45.
5. Драч О. О. Вища жіноча освіта в Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст.: монографія / О. О. Драч. – Черкаси: Вертикаль, 2011. – 532 с.
6. Кобченко К.А. «Жіночий університет Святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів / К.А. Кобченко. – К.: «МП Леся», 2007. – 271 с.
7. Кісь О. Р. Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології / О.Р. Кісь // Український історичний журнал. 2012. – № 2. – С. 159–172.
8. Орлова Т.В. Жінка в історії України (вітчизняна історіографія XX – початку XXI ст.): монографія / Т.В. Орлова. – К.: Логос, 2009. – 584 с.
9. Волкова І. Жіноче питання в Україні (II пол. XIX ст.): автореф. дис... канд. іст... наук: 07.00.01 «Історія України» / І. Волкова; Одеський нац. ун-т ім. І.І. Мечникова. – О., 1995. – 21 с.
10. Плисовская Э. А. Социологический и исторический анализ социального статуса женщин: дис... канд... соц... наук: 22.00.03 / Э. А. Плисовская; НАН Украины, Ин-т социологии. – К., 1997. – 255 л.
11. Дейнега І.І. Український жіночий рух як складова національного відродження (друга половина XIX – 1908 р.): автореф... дис... канд... іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / І.І. Дейнега; Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 2003. – 20 с.
12. Маланчук-Рибак О. З. Ідеологія і суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях XIX – першої третини XX ст.: типологія та європейський культурно-історичний контекст: дис... д-ра іст... наук: 07.00.01 «Історія України» / О. З. Маланчук-Рибак; Львівський нац. ун-т. – 2007. – 35 с.
13. Сайт Української асоціації дослідників жіночої історії. – Режим доступу: <http://www.womenhistory.org.ua/>
14. Юкіна І. І. «Новые женщины»: мотивы участия в женском движении / И. И. Юкина // Российские женщины и европейская культура: Материалы V конф., посвящ. Теории и истории женского движения / Отв. ред. Г.А. Тишкин. – СПб.: Изд-во СПб филос. об-ва, 2001. – С. 118–126.
15. Юкіна І. І. Фемінізація феміністської ідеології в пореформенній Росії (Вторая половина XIX – начало XX веков) / И. И. Юкина // Женщины в истории: возможность быть увиденным: [Сб. науч. ст.] / Гл. ред. И. Р. Чикалова. – Минск: БГПУ, 2002. – Вып. 2. – С. 229–240.
16. Юкіна І. І. Ідеологія фемінізму першої волни / И. И. Юкина // Социальная история. Ежегодник, 2003: Женская и гендерная история / Под ред. Н. Л. Пушкаревой. – М.: РОССПЭН, 2003. – С. 352–366.
17. Юкіна І. І. Російський фемінізм як виклик сучасності / И. И. Юкина; под ред. Т. А. Мелешко. – СПб.: Алетейя, 2007. – 544 с. – (Серія «Феміністська колекція»).
18. Айвазова С. Г. Русские женщины в лабиринте равноправия: очерки политической теории и истории. Документальные материалы / С. Г. Айвазова. – М.: РИК Русанова, 1998. – 408 с.
19. Burnet-Vigniel M.-C. Femmes Russi dans la combat revolutionnaire. L'image et son modele a la fin du XIX siecle. – P., 1990.
20. Maxwell M. Narodniki Women. Russian Women who Sacrificed Themselves for the Dream of Freedom / M. Maxwell. – N.Y., 1990.
21. Engel B. A. Women in Russia, 1700–2000 / B. A. Engel. – Cambridge, 2004.
22. Стайтс Р. Женское освободительное движение в России: Феминизм, нигилизм и большевизм, 1860–1930 / Р. Стайтс; Пер. с англ. – М.: РОССПЭН, 2004. – 616 с.
23. Пиетров-Эннкер Б. «Новые люди» России: Развитие женского движения от истоков до Октябрьской революции / Б. Пиетров-Эннкер; Пер. с нем. Ю. П. Шаттона; Под ред. М. П. Мохначевой. – М.: РГТУ, 2005. – 444 с.
24. Эконен К. Творец, субъект, женщина: стратегии женского письма в русском символизме / К. Эконен. – М.: НЛЮ, 2011. – 400 с.
25. Милокова А. Общественное настроение 60-х годов и Анна Павловна Философова / А. Милокова // Сборник памяти Анны Павловны Философовой: статьи и материалы. – Пг., 1915. – Т. 2. – С. 35–46.
26. Скабичевский А. М. Литературные воспоминания / А.М. Скабичевский. – М.: Аграф, 2001. – 432 с.
27. Сватиков С. Русская студентка. (1860–1915) / С. Сватиков // Русский архив. – 1915. – № 8. – С. 9.
28. Коллонтай А. Новая женщина / А. Коллонтай // Современный мир. – 1913. – № 9. – С. 151–185.
29. Kollontai A. Selected Writings / Ed. Alix Holt / A. Kollontai. – N.-Y.: Allison and Busby, 1977. – 335 p.
30. Коллонтай А. Любовь трех поколений / А. Коллонтай [Электронный ресурс]. – Режим доступу: http://az.lib.ru/k/kollontaj_a_m/text_0060.shtml.
31. Успенская В. А. Коллонтай: радикальный проект женской эмансипации / В. Успенская // Александра Коллонтай: Теория женской эмансипации в контексте российской гендерной политики: материалы международной науч. конф., Тверь, 11 марта 2002 г. / под ред. В. И. Успенской. – Тверь: Золотая буква, 2002. – С. 35–57.
32. The Autobiography of Sexually Emancipated Communist Woman / tr. by Salvator Attanasio. – N. Y., 1971. – 235 p.

Оксана Драч, Анастасия Шахматова

КОНЦЕПТ «НОВОЙ ЖЕНЩИНЫ» В ИНТЕРПРЕТАЦИИ А. КОЛЛОНТАЙ

В контексте постмодерністських підходів сучасної гуманітаристики проаналізовано формування концепта «нова жінка» в європейській літературі епохи модерну. Основне уваження уделено висвітленню сутності поняття в російському імперському і більшовицькому дискурсах в інтерпретації А. Коллонтай, що стало визначальним для трансформації соціальних ролей в радянському суспільстві.

Ключевые слова: «новая женщина», гендер, феминизм, А. Коллонтай, советское общество.

Oksana Drach, Anastasia Shamatova

THE CONCEPT OF «NEW WOMAN» IN THE INTERPRETATION O. KOLLONTAI

In the context of postmodern approaches of contemporary humanitarianism analyzed the formation of the concept «new woman» in modern european literature. The main attention is drawn to clarify the essence of the concept in imperial Russia and the Bolshevik discourse in the interpretation O. Kollontai, which was a determining factor for the transformation of social roles in soviet society.

Key words: the new woman, gender, feminism, O. Kollontai, soviet society.

УДК 94(477) «185»+268

Михайло Янчук

«ТРУДЫ КИЕВСКОЙ ДУХОВНОЙ АКАДЕМИИ» ПРО ПОЧАТКОВІ НАРОДНІ ШКОЛИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

У статті аналізуються публікації про початкові (церковнопарафіяльні) школи, вміщені на сторінках наукового журналу Київської академії. Наголошується, що програма цього друкованого органу передбачала публікацію матеріалів про історію та стан освіти, але інтерес до народних шкіл постійним не був. Провідними мотивами аналізованих публікацій були такі: роль духовенства в справі поширення народної освіти, значення початкової школи для релігійного виховання, необхідність добровільної підтримки народних шкіл книгами та коштами, місце школи в житті народу, створення нормативно-правової бази функціонування початкових шкіл та державне регулювання цією ланкою системи освіти.

Ключові слова: народні школи, церковнопарафіяльні школи, початкова освіта, Київська академія, «Труды Киевской Духовной Академии».

В умовах реформування освітянської сфери актуальним є вивчення як історичного досвіду формування та функціонування усіх ланок системи освіти, так і висвітлення його на сторінках наукових видань та періодичної преси. У зв'язку з цим викликає інтерес академічний журнал Київської духовної академії, яка упродовж тривалого часу була освітнім осередком на українських землях, і на сторінках її друкованого органу публікувались матеріали про історію та тогочасний стан системи освіти.

Журнал «Труды Киевской Духовной Академии» виходив упродовж 1860–1917 рр. і на його сторінках, окрім наукових праць богословського характеру та церковної історії, опубліковано чимало досліджень з тодішнього суспільно-політичного та культурного життя. З нагоди 50-річчя виходу журналу його видавці зазначали, «що взяли своїм девізом повагу до сучасності, живий відгук на її питання і вважали своїм обов'язком, залишаючись на ґрунті християнства і православ'я, підтримувати усе те добре і благородне, що визрівало в тодішньому суспільстві» [1, с. 698]. У середині ХІХ ст. одним з важливих постало питання поширення освіти, а у зв'язку з цим – відкриття початкових народних шкіл, до чого активно долучилась Православна церква. Тому у перших же книгах журналу поміщено матеріали про початкові школи при церквах, а в подальшому публікувались дослідження про успіхи і недоліки церковнопарафіяльних шкіл.

«Труды Киевской Духовной Академии», як джерело вивчення тих чи інших аспектів історії церкви, уже потрапляли у зону дослідницької уваги. Так, дисертаційна робота С. Гудзенко присвячена висвітленню проблем історії церкви України-Русі (православ'я давньоруського періоду) на сторінках журналу «Труды Киевской Духовной Академии» [2], а Т. Кузнець досліджувала журнал як джерело вивчення історії Православної церкви в Україні в цілому [3] та джерело вивчення біографій київських митрополитів [4]. Щодо публікацій журналу про церковнопарафіяльні школи зазначеного періоду, то цей аспект спеціально не досліджувався.

Метою наукової розвідки є аналіз публікацій про церковнопарафіяльні школи, які були поміщені на сторінках журналу «Труды Киевской Духовной Академии» у другій половині ХІХ ст. Їх зміст та провідні ідеї вказують на труднощі та успіхи в розвитку шкільництва зазначеного періоду, а вивчення досвіду розширення шкільної мережі викликає пізнавальний інтерес.

З 1837 р. при Київській духовній академії виходив журнал «Воскресное чтение», який мав шир. читацьку аудиторію і задовольняв попит освічених кіл суспільства на інформацію філософсько-богословського та літературного характеру. Причиною порушення клопотання про відкриття ще одного друкованого органу було бажання керівництва академії розширити коло своєї науково-літературної діяльності. Тодішній ректор академії архимандрит Анатолій 16 вересня 1857 р. представив на розгляд академічної корпорації програму майбутнього друкованого органу.

Планувалося, що журнал складатимуть статті з науково-академічного курсу, а саме: богослов'я з усіма галузями; історія церковна і громадянська, натрологія; філософія; словесність російська і загальна. Чотири книжки журналу щорічно мали бути додатком до «Воскресного читання». Наукова громадськість академії схвалила таку програму і подала на затвердження митрополита Філарета. Та затверджена митрополитом, вона не була цілком схвалена Синодом. Ще упродовж двох років узгоджувалася богословська частина журналу.

Синод пропонував видавати не додаток до «Воскресного читання», а окремий журнал з назвою «Творения св. отцов западной церкви», який би поділявся на дві частини: перекладні статті святих західної церкви та інші статті за бажанням академії. Подібні видання мали Санкт-Петербурзька, Московська та Казанська духовні академії. Але видання журналу за зразком уже існуючих не відповідало інтересам Київської академії. Не бажаючи бути російським відголоском, вона прагнула йти власною дорогою. На першому плані мав бути не російський переклад богословських догматів, а власні наукові дослідження з додатком з «творинь св. Отців». Тому було вирішено поки-що відкласти видання нового журналу.

Невдовзі керівництво та викладачі академії повернулись до питання про необхідність нового академічного журналу. Було запропоновано назвати його «Соревнователь христианского просвещения».

Київський митрополит ісидор 23 грудня 1858 р. через обер-прокурора Синоду, графа О. Толстого порушив клопотання перед Синодом про дозвіл на видання академічного журналу. Відповідь на ім'я митрополита надійшла майже через рік – 9 листопада 1859 р. обер-прокурор повідомляв київського митрополита, що Синод як і раніше наполягає на необхідності російського перекладу «Творений Св. Отцов западной церкви», а тому доручає митрополиту зобов'язати Київську духовну академію негайно розпочати видання журналу з назвою «Труды Киевской Духовной Академии», в якому були б опубліковані твори блаженного ієроніма, Августина та ін. Тобто, видання нового журналу було дозволено, але при умові публікації перекладу писань св. отців західної церкви. Та це не завадило створити академічний журнал, який упродовж 57-и років був друкованим органом наукової громадськості академії.

У першій книжці журналу, що вийшла у світ на початку 1860 р., була представлена читачам програма нового друкованого органу Київської академії. За задумом видавців журнал поділявся на два відділи: перший містив російський переклад з латинської мови твори св. отців давньої західної церкви, а у другому розміщувались наукові статті з проблематики навчальних дисциплін духовно-навчальних закладів. До другого відділу відносились трактати і витяги з урр. богословських, філософських та історичних: спеціальні дослідження особливостей християнства та євангельського благочестя; статті з галузі церковної статистики, документи та акти історичні, що стосувались регіональних особливостей церковного життя; твори давньої церковної писемності; повідомлення про стан православ'я загалом і знакових подій церковного життя як єдиновірних народів, так і не православних.

Чотири книжки журналу 1860-го р. більше тяжіли до наукових збірників, ніж до журналу. Тому з 1861 р. журнал стали видавати щомісячно з меншим обсягом сторінок і дещо зміненою програмою. Окрім перекладу творинь св. отців церкви, в ньому стали публікувати переклад Святого Писання Старого Заповіту з коментарями філологічними та археологічними. Статті богословського, філософського та історичного змісту доповнювалися текстами проповідей, бесід та промов з церковної кафедри. Публікувалися матеріали з історії церкви та про її сучасний стан. Стали з'являтися критичні та бібліографічні огляди сучасної духовної літератури, а іноді і твори світової літератури, які стосувались питань віри та життя християнського. Такі зміни в програмі журналу зробили його ближчим до широкої читацької аудиторії, він став відгукуватися на актуальні питання суспільного життя.

Ми не випадково коротко зупинилися на еволюції програми цього академічного журналу, аби підкреслити, що так як програма передбачала висвітлення актуальних питань суспільного розвитку, то він не міг оминати проблеми народної школи. Чи достатньою є увага до важливої суспільної проблеми, коли їй упродовж 38-ми рр. присвячено тільки 9 публікацій, це уже інше питання. Можливо у сукупності з публікаціями про духовні училища, семінарію та академію, яких було значно більше, уявлення про духовну освіту та про освітянську діяльність Православної церкви є більш-менш повним. Але у річниці теми даної статі нас цікавлять публікації тільки про початкові школи.

У другій книзі «Трудов Киевской Духовной Академии» за 1860 р. була опублікована стаття івана ігнатовича Малишевського про селянські школи при церквах Мінської єпархії [5]. Автор детально аналізував значення та умови розвитку церковнопарафіяльних шкіл не тільки у Мінській єпархії, а й в усьому південно-західному краї. Він наголошує на тому, що саме сільському парафіяльному духовенству належить ініціатива відкриття шкіл для селянських дітей. Але

зацікавленість духовенства до залучення дітей до школи викликана не стільки прагненням ліквідувати загальну неграмотність народу, скільки розумінням того, що грамотність стає джерелом релігійної освіти. Елементарна початкова освіта полегшує подальшу учительську діяльність духовенства. До того ж, для населення, яке перебувало під польським культурно-релігійним впливом, школи при православних церквах сприятимуть поверненню населення у лоно Православної церкви.

Подаючи складну ситуацію, що склалася у шкільній освіті, і. Малишевський зазначав, що хоч подекуди і були початкові школи, а саме: у деяких містечках, при монастирях для монастирських селян, у селах багатих поміщиків, але користувались у них букварем і катехізисом польським. Слов'янського букваря і катехізиса, а тим більше російського, не було і в помині. Це і спонукало православне духовенство до активної участі у поширенні початкових шкіл, у яких би вивчалася слов'янська та російська словесність. Саме освіта була одним з дієвих засобів релігійного виховання, а загалом – зросійщення населення. А тому духовенство було зобов'язане взяти на себе учительські функції.

Автор статті цитує розповідь мінського владика про огляд ним єпархії у 1848 р., де той розповідає про релігійне невігластво населення, серед якого тільки старші з помилками знали повсякденні польські молитви, а віру вважали чимось додатковим до повинностей і податків. Тому він і розпочав свою діяльність з утвердження у священників переконання, що вони передусім наставники і учителі народу. А відтак зобов'язані відкривати при церквах школи для селянських дітей. За сумлінне виконання цього обов'язку церковнослужителі відзначалися можливими нагородами, публікаціями, задоволенням прохань про переведення на багатші парафії, зарахуванням дітей на казенне утримання, рукопокладенням в дякони або відмовою у проханні, як тим, хто не турбувався про освіту. Позаяк при відкритті шкіл постало питання про їх фінансування, то він звернувся по допомогу до місцевих поміщиків. Просив виділити для дяків невелику винагороду грішми чи хлібом, або виділити приміщення до школи, а ще більше – спонукати селян відправляти своїх дітей до школи. Чимало поміщиків відгукувалися на такі прохання єпархіального преосвященного. А невдовзі і Синод виділив кошти для матеріальної винагороди дякам-учителям. Усе це зумовило успіхи у справі поширення початкової освіти, яка розумілася як засіб релігійного виховання, а у Мінській єпархії ще і як місток для повернення населення у православ'я. У статті чітко підкреслювалось, що це повернення, примирення, може здійснюватися не інакше, як шляхом освіти і «бути плодом освіченого релігійного світогляду» [5, с. 241].

Стосовно мови навчання в початкових школах, то це питання теж вийшло на сторінки академічного журналу. У 1881 р. опублікована невелика стаття невідомого автора «По поводу распространения грамотности в юго-западной России» [6], у якій порушувалися питання «об обучении малорусского народа по малорусским или общерусским букварям». Анонім пише, що не виключається можливість використання для народної освіти малоросійської книжної літератури, але, підкреслюючи свою належність до «южнорусского племени», він однозначно наполягає, що «народ должно обучать по букварям на общерусском книжном языке». Хто з поселян навчиться читати по загальноруських букварях, – розмірковує автор статті, – той нічого не втрачає, а навпаки, отримає більшу вигоду. Вона полягала в тому, що, опанувавши загальноруський буквар, людина отримає доступ до іншої багатой російськомовної літератури. і до того ж, опанувавши російську мову, населення без сторонньої допомоги зможе читати урядові циркуляри, вести листування тощо.

Для аргументації доцільності вивчення російської мови, автор статті звертається до історії краю XVII–XVIII ст. і резюмує, що «юго-западная Русь должна сохранять единство с северною, пользуясь к тому всеми средствами, какие представляют нам одноплеменность, единоверие и, наконец, единство общерусского книжного языка» [6, с. 108]. У примітках до статті автор твердив, що за отриманими ним «положительными сведениями из разных мест южнорусского края, народ желает учиться именно на общерусском книжном языке» [6, с. 109]. Але на це безапеляційне твердження анонімного автора не надруковано жодних заперечень чи дискусійних думок. Та, мабуть, і анонімність автора є не випадковою.

У період ліберальних реформ 60-х рр. ХІХ ст. на суспільні виклики щодо необхідності поширення світи журнал відгукнувся статтею і. Малишевського «Новые способы к лучшему устройству дела народного образования» [7], опублікованою в 1866 р. Написана вона з приводу звернення 5 березня 1866 р. обер-прокурора Синоду Д. Толстого до голів земських управ. Лист-звернення поміщено на початку статті і розпочинається він з констатації того, що при пробудженні в народі потреби до освіти виникло за підтримки духовного відомства багато початкових шкіл, відомих під назвою церковно-приходських училищ. їх кількість сягає 21420, а навчається в них 413524 учні. У жодному іншому відомстві нема такої кількості учнів. Так як це основна форма

поширення освіти серед народу, то підтримка шкіл і можливе їх поліпшення має складати «один из существенных предметов общественной заботливости» [7, с. 167]. А між тим виявляється, – констатував далі обер-прокурор Синоду, – що початкові школи і відкриває духовенство, і забезпечує навчання в них. Не маючи достатніх коштів на фінансування шкіл, воно саме не може їх достатньо забезпечити. Тому не вистачає шкільних приміщень, вони недостатньо освітлюються, опалюються, не мають обслуговуючого персоналу, не вистачає навчальних посібників, тощо. А відтак, земським управам запропоновано підтримати церковнопарафіяльні школи влаштуванням теплих приміщень, оплатою праці учителів та придбанням навчальної літератури і шкільних приладів. У кінці письма обер-прокурор Синоду повідомив, що в духовних семінаріях вводиться курс педагогіки, як навчальної дисципліни, необхідної для вчителя, і утворюються недільні школи при семінаріях, де семінаристи під керівництвом викладача педагогіки будуть навчати дітей і таким чином готуватимуться до вчителювання в церковнопарафіяльних школах.

У 70-ті рр. XIX ст. «Труды Киевской Духовной Академии» дещо відійшли від викликів реального життя і були академічним науковим збірником. Як зазначали згодом видавці «журнал принял более ученый характер и статьи на современные темы стали в нем случайными» [8, с. 698]. З 80-х рр. XIX ст. журнал набув попереднього характеру і на його сторінках знову з'явилися статті на актуальні теми.

Однією з таких продовжувала залишатись проблема розвитку початкової освіти. У 1883 р. була опублікована доволі розлога стаття І. Малишевського «К вопросу о лучшем устройстве церковно-приходских школ» [9], у якій дещо узагальнено досвід їх майже двадцятирічного функціонування і названі невирішені проблеми. Як видно з тексту статті, проблеми залишалися практично ті ж самі так як ця ланка освіти залишалась у віданні православного духовенства. Та все ж вони не перебували поза увагою держави. Уже йшлося про те, що початкова освіта розглядалася не як потреба безграмотного люду, а як засіб його релігійного виховання та русифікації. Тому знехтувати цим засобом самодержавна російська влада не могла. І виявом монаршої уваги до початкової освіти широких верств народу стали «височайше» затверджені 1884 р. «Правила для церковно-приходских школ». На хвилі обговорення цього документу та підвищенні суспільної уваги до початкових шкіл з'явилися дві статті С. Сольського [9–10].

Автор аналізував практику відкриття та функціонування церковнопарафіяльних шкіл, вказував на жертвовність православного духовенства у справі поширення освіти і відмічав все ще незадовільне становище багатьох шкіл. Як вияв уваги вищої влади до освіти народу оцінювались нові правила для церковнопарафіяльних шкіл. «Правила...» залишали ці школи конфесійними навчальними закладами, визначали коло предметів та статус учителів, вводили іспити, успішне складання яких звільняло хлопців від військової повинності, чітко формували вертикаль церковно-шкільного управління та контролю, типологізували школи (школи грамоти, однокласні, двокласні і другокласні для підготовки майбутніх учителів), встановлювали нагороди наставникам та попечителям церковнопарафіяльних шкіл. Піклування школами офіційно ставало обов'язком православних священнослужителів та церковнослужителів. Своєрідним закріпленням цього обов'язку став знаменитий напис російського імператора на записці обер-прокурора Синоду: «Надеюсь, что приходское духовенство окажется достойным своего высокого призвания в этом важном деле» [11, с. 25].

Запровадження «Правил...» 1884 р. виводило церковне шкільництво на якісно новий рівень розвитку. Це не міг обійти увагою журнал Київської академії. І десятирічний досвід функціонування церковнопарафіяльних шкіл був узагальнений у статті Г. Булашева «Из истории церковно-приходских школ в Киевской епархии», яка опублікована у двох номерах журналу за 1894 р. [12]. У 80-х рр. XIX ст. Київська єпархія була першою серед інших за кількістю церковнопарафіяльних шкіл. Київський митрополит Платон (Городецький) приділяв значну увагу розбудові церковного шкільництва. Він заохочував і духовенство до сумлінної учительської праці, і схиляв мирян до того, щоб віддавали дітей до школи. Саме за його сприяння у церковних школах стали не тільки викладати богословські предмети, а й практикували народні читання та паломницькі подорожі. Була укладена спеціальна інструкція для ревізорів церковнопарафіяльних шкіл. Активнішою та відчутнішою стала і матеріальна підтримка шкіл доброчинцями. Та попри усе це проблеми залишалися і найбільшими з них були: матеріальне становище шкіл та їх кадрове забезпечення.

До кінця XIX ст. церковнопарафіяльні школи перетворились, по суті на державні і цілком успішно конкурували зі світськими. Держава надавала їм більше асигнувань, ніж державним навчальним закладам. Їх проблеми та можливі шляхи удосконалення активно обговорювались, що знайшло вияв і в академічному журналі. У перших двох його номерах за 1898 р. була опублікована стаття «К вопросу о характере народной школы» [13], автор якої висвітлював становище початкового шкільництва. Хоч кількість церковнопарафіяльних шкіл була велика, але їх патріархальна релігійність викликала критику інтелігенції. Конкуренція примушувала